

בפתח הקובץ

ב-2008, במלאת שישים שנה למדינת ישראל, יזם המכון לחקר המחתרות ע"ש מנחם בגין באוניברסיטת בר-אילן להוציא לאור קובץ מקיף של מאמרים חדשים, תחת הכותרת: אתגרים ביטחוניים ומדיניים במבחן המציאות: ישראל בין העולם הערבי והזירה הבין-לאומית, העוסקים בסוגיות שונות בתולדות המדינה. המאמרים, פרי עטם של חוקרים ותיקים וצעירים כאחד, נועדו להציג נקודות חדשות או היבטים שטרם נחקרו לעומקם. ההדגשים במאמרים בתחומים הצבאיים-ביטחוניים והדיפלומטיים-מדיניים הם: ביטחון פנים וביטחון חוץ, מעמדה, פעולותיה ומקומה של ישראל במישור המדיני-דיפלומטי בשנות המלחמה הקרה ומקומה של ישראל במרחב הערבי והמוסלמי. הספר שלפנינו מציג ארבע שאלות משמעותיות. הראשונה שבהן היא, כיצד מתמודדת ישראל עם בעיותיה הביטחוניות שמחוץ לגבולותיה ומהם סדרי העדיפויות של ממשלותיה מאז 1948 בתחום הביטחוני לגבי הבעיה הפלסטינית? מה מעמדן של הקהילות הערביות בעידן הממשל הצבאי הישראלי ומהי עמדת העדה הדרוזית בסוגיות ביטחוניות? מה היו אתגריה הביטחוניים והדיפלומטיים של ישראל בעיצומה של המלחמה הקרה עד ראשית שנות התשעים במאה העשרים ומהות יחסי הגומלין שעוצבו לאורך השנים בין ישראל למעצמות הגדולות? כיצד ניתן להעריך את יחסי ישראל עם מדינות ערב?

נוסף לשימוש נרחב בעיתונות, נעשה שימוש במקורות עבריים, ערביים ואנגליים, ואלו נחקרו בארכיונים ישראליים, אמריקניים, צרפתיים, רוסיים ומזרח גרמניים. תיעוד וניתוח של נושאים חשובים, כגון יחסי ישראל-צרפת; יחסי ישראל-מצרים ויחסי ישראל-סוריה בימי מלחמת לבנון השנייה; מעמד האישה בארגון ה"הגנה" ויחסי ישראל-אלג'יריה; הצד הערבי במלחמת 1948 מנקודת ראות ערבית; יחסי ישראל-ארצות הברית בזמן ממשל ניקסון; הערכה מחדש של יחסי מצרים והגוש הסובייטי בשנות החמישים של המאה העשרים ומעמדה של ישראל בתווך; היבטים ביחסי ישראל והפלסטינים מזוויות שטרם נחקרו וזלת תיאורים עיתונאיים, בין השאר אתגרי האינתיפאדה הראשונה, פיגועי מיקוח וחטיפות שעשו ארגוני טרור, וגדר הביטחון; ברית המועצות במזרח התיכון מנקודת ראות סובייטית – כל אלה משמשים עדות ברורה למתודולוגיה רב-ממדית. ספרנו הוא תוצר בין-תחומי. חרף העובדה שהקובץ מתעד נושאי לוחמה, אידאולוגיה וביטחון לפני

מלחמת העצמאות ואחריה ודיפלומטיה ומדינאות במסגרת היסטורית-פוליטית, שזורים בו באופן בולט נושאים של מגדר וסוציולוגיה, מדע המדינה, יחסי גומלין במסגרת יחסים בין-לאומיים ויישוב סכסוכים (conflict resolution). התיקוף (periodization) בספר הוא רב-שנים: משנות העשרים במאה העשרים, החל בימי העלייה השלישית, ועד לידתה של ישראל, וכלה בבעיותיה ובאתגריה של מדינת ישראל בעשור הראשון של המאה העשרים ואחת. למעט מקרים חריגים, המאמרים מופיעים על פי סדר זמן נושאים. שמונה עשר המאמרים מופיעים בארבעה שערים שחוט שזור ביניהם. למעשה יש זיקה בין הפרקים בקובץ כולו, וכל פרק הוא מרכיב אינטגרלי מהכלל. פרקי הספר קשורים לתתי-הפרקים שבמבוא הרחב שלפנינו.

ישראל נכנסת לעשור השביעי בתולדותיה בצל המהפכות הפוליטיות, החוקתיות והחברתיות הפוקדות את המזרח התיכון והמגרב ברוח "האביב הערבי" – הכינוי שנתן הנשיא האמריקני ברק אובאמה במאי 2011 להתקוממויות של צעירים בעולם הערבי, שהחלו בתוניסיה בדצמבר 2010 ונמשכו ביתר שאת בחודשים ינואר-אפריל 2011. ההתקוממויות האלה טרם שכנו. הן הובילו לנפילת משטריהם של זין אל-עבידין בן-עלי בתוניסיה, חוסני מובארק במצרים ומועמר אל-קדאפי בלוב. בסוריה התחוללו מהומות מראשית 2011 שעדיין מאיימות על משטרו של בשאר אל-אסד. המשטר הנשיאותי בתימן על סף קריסה, ואין לדעת מה יעלה בגורל המשטרים באלג'יריה, בערב הסעודית ובמדינות המפרץ. במרוקו הבטיח המלך מוחמד השישי רפורמות חוקתיות גורפות, לרבות העברת סמכויות אקזקטיביות מידי לידי ראשי ממשלות. ימים יגידו אם ההבטחה תכובד ועד כמה, או שמא תלך מרוקו בדרכי מצרים, תוניסיה ולוב. האם העולם הערבי עובר מהפכות אשר יגרמו באמת להצמחת ישויות דמוקרטיות? האם "האביב הערבי" יסתיים בהשתלטות אסלאמיסטית-רדיקלית, שילוב של כוחות אסלאמיים מתונים יותר וגורמים חילוניים, שלטון צבאי, או שמא אנו עתידים לצפות במהפכות ארוכות-טווח בנוסח המהפכות הגדולות באירופה במאות הקודמות ובמאבקים בין כוחות ריאקציוניים תאוקרטיים ובין גורמים ליברליים שהתוו את קווי פעולת המחאות ההמוניות? האם המאבקים יחלחלו לתוך שטחה של ישראל, והיא תידרש להתמודד עם בעיות ביטחוניות שטרם ידעה כמותן? הייתכן שישראל תיחשף למתקפות של טילים סוריים, לבנוניים ופלסטיניים? האם המאבקים הפנימיים בין כוחות מהפכניים ורדיקליים יחלישו את העולם הערבי והמוסלמי לדורות וישראל, שניצבת בצד המשקיפים, תפיק תועלת מהאירועים? מה תהיה עמדתה של איראן ועד כמה תהיה מעורבת בזירה הבין-ערבית? היכן תתמקם טורקיה במורכבות הזאת? איפה תתייצבנה המעצמות הגדולות, לרבות האיחוד האירופי, אחרי 2011? כיצד תתמודד ישראל עם הבעיה הפלסטינית בעקבות הדיונים באו"ם בספטמבר 2011? הייתכן כי "האביב הערבי" יתחולל בקרב אוכלוסיות הרשות הפלסטינית הן נגד האליטה השלטת הן נגד תושבי הגדה המערבית היהודיים, או שמא ידו של האסלאמיזם הרדיקלי תהיה על העליונה? האם שלטון החמאס בעזה ישרוד והשפעתו תתפשט בתוך הרשות הפלסטינית?

ולבסוף, האם ישראל תוותר ויתורים טריטוריאליים נרחבים במסגרת משא-ומתן או בערוצים אחרים – תחת לחצים פוליטיים ונגד רצונה או מתוך שיקולים מחושבים – או תבצע סיפוח שטחים בגדה? ספר זה אינו דן בסוגיות מורכבות אלה, משום שרב הנסתר על הגלוי ואין ביכולתנו לנבא את העתיד. אך ללא ספק המציאות החדשה תהווה אתגר משמעותי לישראל בעשורים הקרובים.

אתגרי צבא וביטחון בתקופת היישוב ובימיה הראשונים של המדינה עד הסכמי שביתת הנשק

"אין מדינה ניתנת לעם על מגש של כסף" אמר ד"ר חיים ויצמן כשבועיים לאחר שהתקבלה החלטת החלוקה של האו"ם ב-29 בנובמבר 1947 ועם פרוץ מעשי האיבה בארץ ישראל. ואכן, בשלושים שנות המנדט הבריטי לא ידע היישוב היהודי רוגע. ממשלת בריטניה, שקיבלה את המנדט על ארץ ישראל מחבר הלאומים באפריל 1920 והייתה אמורה להגשים את הצהרת בלפור כדי לאפשר ליהודים להקים בית לאומי בארץ ישראל, לא מיהרה לעשות זאת. התנגדות הערבים לבית לאומי ליהודים הלכה וגברה באותם הימים בעקבות צמיחתה של התנועה הלאומית הפלסטינית בראשותו של המופתי הירושלמי חאג' אמין אל-חוסייני, שפעיליה התעמתו עם היהודים בירושלים ותקפו אותם. בעקבות תקיפות אלה החליטו ראשי מפלגת "אחדות העבודה" – המפלגה הדומיננטית ביישוב – כי יש צורך לשנות את התפיסה הביטחונית הקיימת, ובמקום להגן על יישוב בודד, כדרך שנהגו אנשי "השומר" מאז הקמתו ב-1907, יש להקים ארגון חדש שיוכל להגן על היישוב היהודי כולו בארץ ישראל. עידוד לרעיון ההגנה העצמאית שאבו ראשי המפלגה מזאב ז'בוטינסקי, שהקים חודשיים קודם לכן, בפברואר 1920, כוח עצמאי להגנה על היהודים בירושלים. כך הוקם ארגון ה"הגנה" ביוני 1920, שאנשי השומר היו ממייסדיו הראשונים וז'בוטינסקי ואנשיו שבירושלים הצטרפו אליו. ה"הגנה" הפך לגוף מורכב והטרונגי בהרכבו וכלל גם נשים בשורותיו.

למרות התדמית שדבקה בו, לא היה ארגון ה"הגנה" הארגון הצבאי הציוני היחיד שקיבל מרות של מפלגה פוליטית. כשהוקם האצ"ל, על רקע המחלוקת סביב מדיניות ההבלגה שנהג היישוב היהודי כלפי הערבים בסוף שנות העשרים עם התגברות האלימות, היה גם הוא מזוהה עם מפלגה פוליטית – התנועה הרוויזיוניסטית. בכך היה דמיון מסוים בין שני הארגונים הצבאיים, בניגוד לארגון הצבאי השלישי, הלח"י, שנחשב ארגון פורש ולא זוהה עם שום מפלגה פוליטית.

מאבקם של שלושת הארגונים הציוניים נגד הבריטים נמשך בכל שנות המנדט, אך דרך פעולתם הייתה שונה. אכן, מטרתם הייתה זוהה, קרי סילוק הבריטים והקמת מדינה יהודית בארץ ישראל. אולם התפיסה שלהם את האויב הבריטי וסדר העדיפויות שלהם קבעו את דרך המאבק שלהם. כך למשל בעת מלחמת העולם השנייה, כששני הארגונים ה"הגנה" והאצ"ל העדיפו את המאבק בגרמניה הנאצית על פני המאבק בבריטים בארץ

ישראל, נשאר הלח"י דבק בעמדתו שיש להילחם בבריטים כדי להביא לסילוקם מהארץ, אף שבריטניה ניהלה מלחמה בגרמניה.

כאמור, ה"הגנה" והאצ"ל שיתפו פעולה במאבק של בריטניה נגד גרמניה הנאצית, וככל שהסכנה הגרמנית ליישוב היהודי בארץ ישראל גברה כך שיתוף הפעולה עם הבריטים הלך וגבר. לאחר כניעת צרפת לגרמניה ביוני 1940 נעשו מושבותיה בסוריה ובלבנון לבסיסים פרו-גרמניים, וסוכנים נאצים פעלו בהן כדי לתכנן התקפות על הבריטים בארץ ישראל. בעיראק תפסו את השלטון באפריל 1941 גורמים המקורבים לשלטון הרייך השלישי בראשות רשיד עאלי אל-כילאני שנבחר לראש הממשלה, בעוד פילדמרשל רומל נע במהירות מצפון אפריקה לכיוון מצרים כדי להכות את הבריטים הנמצאים בה. בעקבות כך נענו הבריטים לבקשת ארגון ה"הגנה" להקים יחידה מבצעית מיוחדת, שמצד אחד תכין את היישוב היהודי לקראת פלישה גרמנית לארץ ישראל ומן הצד האחר תסייע לבריטים במהלכי המלחמה שלהם נגד הגרמנים. כך הוקמה חטיבת הפלמ"ח ("פלוגות המחץ") בפיקודו של יצחק שדה ב-15 במאי 1941. הפעולה הראשונה של הפלמ"ח הייתה פעולת כ"ג יורדי הסירה. ב-18 במאי 1941 יצאו 23 חברי הפלמ"ח לפוצץ את בתי הזיקוק בטריפולי שבלבנון, אך סירתם טבעה במצולות הים והפעולה נכשלה. בהמשך סייעו כוחות הפלמ"ח לכוחות הבריטים בחיסול משטר וישי, המתואם עם גרמניה, בסוריה ובלבנון.

מאז סיום מלחמת העולם השנייה ועד "החלטת החלוקה" של האו"ם בנובמבר 1947, עסקו שלושת הארגונים במאבק מדיני וצבאי נגד הבריטים, לשם גירושם מן הארץ, ובעלייה בלתי חוקית של אלפי יהודים, רובם פליטי שואה. אחד האירועים המפורסמים בהקשר זה, שהשפיעו על המעצמות והביאו אותן לתמוך בסופו של דבר בהקמת מדינה יהודית, היה פרשת אוניית המעפילים "אקסודוס", שעל סיפונה היו למעלה מ-4,500 ניצולי שואה ושהגיעה לחוף חיפה ביולי 1947. לאחר שסירבו הבריטים לאפשר לנוסעיה לרדת לחוף, היא שבה לצרפת ומשם לגרמניה. הפרשה עוררה הד ציבורי רחב בדעת הקהל העולמית, והשפיעה ככל הנראה, על חברי ועדת אונסקו"פ, שהיו באותו זמן בארץ ישראל, להציע את "תכנית החלוקה" שהתקבלה בעצרת הכללית של האו"ם ב-29 בנובמבר 1947. יום לאחר החלטת החלוקה פרצו מעשי איבה בין הערבים ליהודים בארץ ישראל, שסימנו את ראשיתה של מלחמת העצמאות. 600,000 יהודים נגד כ-1,500,000 ערבים נלחמו זה בזה בשעה שהצבא הבריטי עשה הכנות לקראת נסיגתו מארץ ישראל. בתקופה זו שנמשכה עד סיום המנדט הבריטי ופלישת צבאות ערב לארץ ישראל ב-15 במאי 1948, נטלו חלק במאבק שלושת הארגונים הציוניים, וכנגדם לחמו מספר כוחות ערביים זרים שהגיעו לארץ וכן ערבים מקומיים שהתארגנו במסגרות צבאיות.

כאמור, ארגון ה"הגנה" היה הכוח הגדול, החזק והמאומן ביותר בכל תקופת המנדט. בעקבות "החלטת החלוקה" וכדי לתת מענה לפלישת צבאות ערב הסדירים לארץ ישראל, הוא אורגן מחדש כצבא סדיר בתשע חטיבות, וכל אחת מהן קיבלה על עצמה אחריות לגזרה מסוימת בארץ ישראל. נוסף על שלוש חטיבות הפלמ"ח ("הראל", "יפתח"

ו"הנגב") הוקמו עוד שש חטיבות חי"ר. פריסת החטיבות הייתה כדלהלן: חטיבת "יפתח" פעלה בגליל העליון, חטיבת "גולני" פעלה בגליל התחתון, חטיבת "כרמלי" פעלה בגליל המערבי, חטיבת "אלכסנדרוני" פעלה בשומרון, חטיבת "קריית" פעלה בתל אביב, חטיבת "גבעתי" פעלה בשפלה, חטיבת "עציוני" פעלה בירושלים, חטיבת "הראל" פעלה בדרך לירושלים, וחטיבת "הנגב" פעלה באזור הדרום ובנגב.

לרשות ארגון ה"הגנה" עמדו כוחות נוספים, שהחשובים שבהם היו: חיל משמר (חי"ם), ובו בחורים בני 25 שהוצבו בעורף וסייעו בהגנה המרחבית; חיל שדה (חי"ש), ובו צעירים בני 18–25, שהיו בעלי הכשרה צבאית בסיסית, אך סייעו לחטיבות הלוחמות מחוץ לערים; פלוגה ימית (פלי"ם), ובה כמה עשרות ימאים שלקחו חלק בפעילות מבצעית ימית, וכן שירות אווירי, ובו כמה מטוסים קטנים שהוסבו למטוסים מבצעיים. באותם הימים מנה ארגון ה"הגנה" כ-40,000 איש, האצ"ל מנה כ-3,000 איש והלח"י כ-1,000 איש.

שלושת הארגונים היהודיים נלחמו במתנדבים הערביים שהחלו להסתגל לארץ ישראל זמן קצר לאחר "החלטת החלוקה". כוח המתנדבים הערבי המשמעותי ביותר היה, ללא ספק, צבא ההצלה, שאותו הקימה הליגה הערבית בתחילת האירועים והיא זו שמימנה את פעילותו וצידדה וחימשה את לוחמיו. למפקד הכוח מינתה הליגה את פאוזי אל-קאוקג'י, אחד המפקדים הערביים הבולטים שלחמו באירועי 1936 בארץ ישראל. כן פעל כוח מתנדבים ערבים מקומיים, "אל-ג'יהאד אל-מוקדס" (הצבא הקדוש), שהיה בפיקודו של עבד אל-קאדר אל-חוסייני, בן דודו של המופתי לשעבר של ירושלים, חאג' אמין אל-חוסייני. הכוח הפלסטיני היה קטן יותר מ"צבא ההצלה" ולא הוכר על ידי הליגה הערבית ככוח מתנדבים רשמי משום שפעל שלא בסמכותה. כוח המתנדבים השלישי והקטן ביותר שפעל באותה תקופה היה כוח שנשלח על ידי "האחים המוסלמים" ממצרים. הוא פעל באזור הדרום, ולא בהצלחה יתרה. לא רק שלא היה שיתוף פעולה בין הכוחות הערביים אלא גם פעילותם של מפקדיהם לא הייתה מוצלחת במיוחד, לא בארגון, לא בגיוס משאבים פיננסיים ואף לא ביכולת הצבאית שלהם. סיבות אלו ואחרות הביאו לכישלון הכוחות הערביים הבלתי סדירים במאבקם נגד היהודים עד סיום המנדט והביאו למעורבותם של הצבאות הסדירים במלחמה.

ב-15 במאי, יום לאחר הכרזת המדינה, פלשו צבאות מדינות ערב (מצרים, סוריה, עיראק והלגיון הערבי הירדני) לארץ ישראל מתוך מטרה למנוע את הקמתה של המדינה היהודית. עם זאת, הפלישה לא הייתה מובטחת כפי שנוטים לחשוב. מדינות ערב לא ששו אלי קרב. הן העדיפו להימנע מפלישה צבאית לארץ ישראל מחשש שהלגיון הערבי, שהיה הצבא הערבי הטוב ביותר באותם הימים, יצליח להשיג הישגים בה בעת שהצבאות הערביים האחרים יובסו. כך יוכל עבדאללה להגשים את שאיפותיו הפוליטיות ולכבוש שטחים מארץ ישראל ולספחם לעבר הירדן. כאשר הבינו המנהיגים הערבים כי לא יוכלו למנוע מעבדאללה להיכנס למלחמה – העדיפו להצטרף אליו, כדי למנוע ממנו לכבוש שטחים מארץ ישראל. כך נעשתה המלחמה לזירת התגוששות פוליטית בין המנהיגים

הערבים יותר מאשר זירת קרב בין היהודים לערבים. חרף זאת, בחודש הראשון למלחמה התנהלה מערכה כבדה להדיפת הפלישה הערבית מכיוונים שונים. הצבא המצרי, שתקף את יישובי הדרום והשתלט על אחדים מהם, נעצר בגשר סוכרייר ("עד הלום") בדרכו לתל אביב, כוחות הלגיון הערבי השתלטו על מרחב לטרון וחסמו את הדרך לירושלים וב-28 במאי כבשו את הרובע היהודי בעיר העתיקה. הצבא העיראקי השתלט על קיבוץ גשר ועל תחנת החשמל בנהריים ולאחר מכן עבר לגזרת השומרון. הצבא הסורי השתלט על צמח ונהדף ליד קיבוץ דגניה; משם המשיך וכבש את משמר הירדן.

ישראל הפגינה כושר עמידה מול ההתקפה הערבית המשולבת, ולאחר הפוגה בקרבות בין 11 ביוני ו-9 ביולי 1948 נערכו הכוחות הצבאיים מחדש תוך נטילת יוזמת הלוחמה לידיהם. במערכה מהירה נעשה מאמץ לפתוח את הדרך לירושלים בגזרת לטרון, אך ללא הצלחה. אולם שתי ערים חשובות, לוד ורמלה, נכבשו מידי הלגיון, ובצפון השתלטו הכוחות על נצרת ועל שפרעם. לאחר שהאו"ם התערב וכפה על הצדדים הלוחמים הפסקת אש נוספת, הייתה יציבות בחזית מול הלגיון הערבי.

במהלך התקופה עד החתימה על הסכמי שביתת הנשק עם מדינות ערב (בפברואר-יולי 1949) ניהלה ישראל מבצעים גדולים וחשובים שביססו את כוחה הצבאי. מבצע "יואב" שנערך באוקטובר 1948 הביא לכיבוש באר שבע ולשחרורם של כמה יישובים ישראליים שנכבשו קודם לכן על ידי הצבא המצרי. מבצע "חירם", שנעשה בצפון הארץ, גרם לחיסולו המוחלט של "צבא ההצלה". בדצמבר 1948 יזמה ישראל את מבצע "חורב" שהביא להשמדתו של הצבא המצרי ולשחרור כל השטחים שהיו בארץ ישראל המנדטורית, לרבות רצועת עזה. מבצע "עובדה" היה הפעולה המלחמתית האחרונה במלחמת העצמאות נגד הלגיון הערבי. המבצע הסתיים בכיבוש אום רשרש (לימים אילת) וצירוף המקום למדינת ישראל. מלחמת העצמאות הסתיימה באופן רשמי ב-20 ביולי 1949 בעקבות חתימת הסכם שביתת הנשק עם סוריה – האחרונה במדינות ערב שחתמה על הסכם זה עם ישראל. במהלך המלחמה שנמשכה כשנה וחצי איבד היישוב היהודי כאחוז אחד מתושביו – 6,000 איש.

היבטים צבאיים וביטחוניים במישור האזורי ובחברה הישראלית

עם תום המלחמה החל בישראל עידן של ביסוס החברה, השלטון והצבא ועליית רבבות עולים מאירופה ומארצות האסלאם. אחד מאתגריה הגדולים של המדינה הצעירה היה ההתמודדות עם המיעוטים הערביים שחיו בתוכה. מתוך 750,000 התושבים הערבים שחיו בארץ ישראל, לפני שמרביתם ברחו במהלך המלחמה והפכו לפליטים, נותרו בשטח המדינה כ-150,000 תושבים ערבים. רובם היו ערבים מוסלמים והשאר נוצרים, דרוזים וצ'רקסים. ישראל התקשתה להתמודד עם קבוצות האוכלוסייה האלה. מקצתם השלימו עם קיומה, אך רובם דבקו בזהות לאומית פלסטינית ושמרו על קשרים עם אוכלוסיות

ערביות מחוץ למדינה. החשש שמא יסייעו ערבים אזרחי המדינה לאויביה בשעת צרה דחף את ממשלת ישראל להקים את הממשל הצבאי באוקטובר 1948, שנועד אמנם להבטיח את החוק ואת הסדר באזורים המאוכלסים בתושבים ערביים, אך למעשה נועד למנוע את שובם של הפליטים הפלסטינים והגעת מסתננים לאזורים אלו.

לא מעט אישים ערביים שיתפו פעולה עם ממשלת ישראל ותמכו בהמשך קיום הממשל הצבאי, וזאת אף שפגע בזכויות האוכלוסייה הערבית במדינה. הם שימשו חברי כנסת מטעם רשימות לוויין ערביות, שהגשימו למעשה את מדיניות מפלגת השלטון, מפא"י. ניתוח של התופעה מובא בקובץ זה במאמרו של מוסטפא כבהא "חברי הכנסת של רשימות הלוויין הערביות", החושף כי חברי כנסת אלו היו מכל העדות – מוסלמים, נוצרים ודרוזים – ובדרך כלל מדובר במשפחות שיצרו קשרים ענפים עם היהודים לפני הקמת המדינה ונהנו מהטבות מהממסד.

בניגוד לאוכלוסייה הערבית המוסלמית שעמדותיה כלפי ישראל היו בדרך כלל אמביוולנטיות, הרי המיעוטים האחרים ראו את המדינה כעובדה קיימת וניסו להשתלב בה. גיוסם של הדרוזים לצה"ל החל עוד במהלך מלחמת העצמאות, כאשר נכבדים דרוזים הסכימו לתמוך במדינה ולשתף פעולה עמה נגד כוחות "צבא ההצלה" שפלשו לארץ ישראל. בהמשך ביקשו הדרוזים, שהוכרו כעדה נפרדת, להחיל עליהם את חוק גיוס חובה כדי שיוכלו ליטול חלק בביטחון ישראל. ואכן, על-פי דרישתם, הוחל עליהם ב-1956 חוק גיוס חובה לצה"ל בדומה ליהודים. תרומתם החיונית של הדרוזים לביטחון המדינה מובאת במאמרו של נסים דנה, "העדה הדרוזית וביטחון ישראל", המראה כי שיעור הגיוס של הדרוזים לצה"ל ולכוחות הביטחון רב משיעורם באוכלוסייה.

בשנות השישים גברו מאמצי ישראל להגיע להסכמי שלום עם שכנותיה הערביות, אך בה בעת נאלצה ישראל להתמודד עם בעיות ביטחוניות קשות: הסתננות והכנות מדינות ערב למלחמה נוספת עם ישראל. תופעת ההסתננות החלה מיד עם סיום המלחמה על ידי פליטים פלסטינים שביקשו לחזור למקום מגוריהם. במהרה הפכה ההסתננות לבעיה חמורה, כאשר גורמים מאורגנים, לעתים אף יזומים על ידי המשטרים הערביים, ניהלו אותה והחדירו במכוון מסתננים כדי לזרוע הרס, טרור ופחד בתוך ישראל. פעילות המסתננים (הפדאיון), שגברה במחצית שנות החמישים, הביאה לריצחתם של ישראלים רבים וגרמה נזק כלכלי רב. כדי להתמודד עם הבעיה הקים צה"ל באוגוסט 1953 את יחידה 101 בפיקודו של אריאל שרון, שתפקידה היה לבצע פעולות תגמול נגד היישובים שמהם הגיעו המחבלים. הפעילות המבצעית של היחידה הייתה שנויה במחלוקת, בעיקר לאחר פרשת קיביה באוקטובר 1953, שבה נהרגו עשרות ערבים חפים מפשע. לאחר ביקורת בין-לאומית רבה הוחלט בינואר 1954 למזג את היחידה עם גדוד 890 של חטיבת הצנחנים. בד בבד עם פעולות הטרור הערבי נערכו מדינות ערב למלחמה נוספת בישראל כדי להביסה ולכפר על תבוסת 1948 (הנכבה). כצעד ראשון המשיך נשיא מצרים ג'מאל עבד אל-נאצר לקיים את הסגר הימי על ישראל, במונעו, בניגוד להחלטת האו"ם, את

מעברן של ספינות ישראליות במצרי טיראן. הדבר גרם נזק כלכלי רב לישראל ושיתק את פעילותו של נמל אילת. אחר כך פעל נאצר לאחד את העולם הערבי נגד ישראל. בספטמבר 1955 התפרסמה עסקת הנשק הגדולה בין צ'כוסלובקיה למצרים, והדבר הבהיר היטב את כוונותיו ההתקפיות של נאצר נגד ישראל ואת נטייתו המדינית האוהדת כלפי הגוש הסובייטי אשר החלה לקרום עור וגידים כמה שנים לפני כן. מגמה זו עובתה בקריאת תיגר על המערב שבאה לידי ביטוי ביולי 1956, כאשר החליט נאצר להלאים את תעלת סואץ. מלבד הפגיעה הכלכלית במעצמות בריטניה וצרפת הייתה בכך גם פגיעה במעמדן האסטרטגי באזור. החשש מפני מדיניותו של נאצר ומפני השאיפות שלו סלל את הדרך לשיתוף פעולה צבאי בין ישראל, בריטניה וצרפת והביא ליציאה למלחמת סיני-סואץ בסתיו 1956.

בעוד בריטניה וצרפת הציבו לעצמן יעד גבוה עם פתיחת המלחמה, חיסול שלטונו של נאצר, הסתפקה ישראל ביעד ריאלי יותר, חיסול הטרור מרצועת עזה. תוך ימים אחדים הצליחה ישראל להשתלט על חצי האי סיני ועל רצועת עזה ולחסל את מפקדות המחבלים שם. בינתיים, מעצמות-העל ברית המועצות וארצות הברית התערבו במשבר ותבעו מישראל להסכים להפסקת אש ולסגת מכל השטחים שכבשה. לאחר משא ומתן מייגע שהתקיים עם האו"ם ועם המעצמות הגדולות הסכימה ישראל במרס 1957 לפנות את סיני ובהמשך גם את רצועת עזה, לאחר שהובטח חופש השיט לישראל במצרי טיראן, והאו"ם הסכים להציב פקחים מטעמו במקומות שמהם נסוגו כוחות צה"ל כדי למנוע פעילות עוינת.

שנות השישים התאפיינו בפילוגים בעולם הערבי, בירידת מעמדו של נאצר ובהתגברות הטרור הפלסטיני. בניסיון להעלות את קרנו בעולם הערבי, השתמש נאצר ברעיון "הישות הפלסטינית", כדי ליהנות מתמיכה עממית רחבה לא רק מהפלסטינים עצמם, אלא גם ממנהיגים ערבים נוספים שהזדהו עם העניין הפלסטיני. רעיון "הישות הפלסטינית" לא היה רעיון חדש והוא היה שגור בפיהם של מנהיגים ערבים אחדים דוגמת ראש ממשלת עיראק עבד אל-כרים קאסם או ראש ממשלת ירדן וצפי אל-תל. אולם נאצר היה הראשון שהצליח להוציא לפועל את מאווייהם של הפלסטינים לייצוג ולהכרה על ידי מדינות ערב, בעת שזים את הקמתו של "הארגון לשחרור פלסטין" (אש"ף) ביוני 1964.

מטרתו של אש"ף הייתה לייצג את הפלסטינים מבחינה פוליטית ולהקים מסגרת לארגונם הצבאי "צבא שחרור פלסטין" (צש"פ), גוף שעתיד להיות מוקם בכל מדינה ומדינה, אך בפועל לא היה סיכוי להקמתו עקב התנגדות מדינות ערב לגיוס פלסטינים בתוך ארצותיהם. לכן את המאבק הצבאי בישראל ניהלה "התנועה לשחרור פלסטין" (הפת"ח), שהוקמה בכווית ב-1959, על ידי כמה אישים פלסטיניים בראשותו של יאסר ערפאת. הפעולה הראשונה שעל ידיה התפרסמה התנועה הייתה ניסיון החבלה במוביל הארצי ב-1 בינואר 1965. הפעולה אמנם נכשלה, אך מעמדה של תנועת הפת"ח הלך ועלה בהדרגה ככל שמדינות ערב גילו אזלת יד בפתרון הבעיה הפלסטינית.

התפתחות משמעותית במעמדו של אש"ף חלה עם תבוסת מדינות ערב במלחמת ששת הימים. הפלסטינים הבינו כי אֵל להם לסמוך על מדינות ערב אלא עליהם לקחת את גורלם בידיהם. פעולת כראמה במרס 1968, שבמהלכה נאלץ צה"ל לסגת ולהשאיר מאחור כלי נשק רבים, העלתה את הביטחון העצמי של הפלסטינים וחיוקה את מעמדם בתוך ירדן. תהלוכות הניצחון ברחובות עמאן, שהציגו את נסיגת צה"ל מכראמה כתבוסה, עודדו רבים מהפלסטינים להתגייס לשורות הארגונים הפלסטיניים, והמשטר ההאשמי בירדן לא הצליח לעשות דבר כדי להחלישם. ארגונים פלסטיניים נוספים שנוסדו באותה תקופה קראו למאבק מזוין בישראל ולהפלת השלטון ההאשמי בירדן. לצד תנועת הפת"ח הוקמה עוד ב-1966 "החזית העממית לשחרור פלסטין" בראשות ד"ר ג'ורג' חבש; וב-1969 נוסדה "החזית הדמוקרטית לשחרור פלסטין" בהנהגת נאיף חוואתמה.

ככל שכוחם של הארגונים הפלסטיניים בירדן התעצם, כך נמנע המלך חוסיין מלפעול נגדם, למרות קריאתם לערער את שלטונו. הוא היה נתון ללחץ כבד הן מצד האוכלוסייה הפלסטינית בממלכה, שרבים ממנה הזדהו עם מאבק הארגונים הפלסטיניים, הן מצד המנהיגים הערבים שתמכו במאבק הפלסטיני ובראשם נשיא מצרים נאצר. הפלסטינים ניצלו את המצב והחלו לנהוג במדינה כבשלהם. הם התנערו מחוקי המדינה, נהנו מחופש מוחלט ויצרו אנרכיה. ב-1 בספטמבר 1970 ביצעה "החזית העממית לשחרור פלסטין" ניסיון התנקשות בחייו של המלך חוסיין. ימים אחדים לאחר מכן, ב-6 בספטמבר, הם חטפו ארבעה מטוסים מערביים ואילצו שלושה מהם לנחות ב"שטח פלסטיני משוחרר" באל-זרקא שבירדן. באמצע חודש ספטמבר הם הכריזו על אזור ארביד כ"אזור משוחרר" והודיעו שהם מתכוננים ל"מערכה המכרעת" נגד המשטר ההאשמי. זו הייתה התרסה גלויה נגד השלטון ההאשמי, והמלך חוסיין איבד את סבלנותו ונאלץ להגיב. הוא הקים ממשלה צבאית והורה לכוחותיו למגר את ההתנגדות הפלסטינית המזוינת בממלכה. המערכה לחיסול בסיסי הפלסטינים בתוך ירדן נמשכה חודשים אחדים, אך בסופה הצליח חוסיין לשמור על מעמדו ולהסיר את האיום הנשקף לשלטונו. אירועי ספטמבר 1970 הובילו ליסודו של ארגון הטרור "ספטמבר השחור", בהנהגתו של עלי חסן סלאמה, שהיה אחראי לטבח הספורטאים הישראליים באולימפיאדת מינכן ב-1972 ולחיסולו של ראש הממשלה הירדנית וצפי אל-תל.

הארגונים הפלסטיניים שדוכאו בירדן העתיקו את בסיסייהם ללבנון אחרי 1970 (אף שם התקיימה פעילות שלהם מאז אמצע שנות השישים) ושבו וחיידשו את פעילות הטרור שלהם נגד יעדים מערביים בכלל ונגד ישראלים בפרט. האירועים הבולטים באותן שנים כללו את חטיפת מטוס "סבנה" במאי 1972 על ידי ארגון "ספטמבר השחור", ההתקפה על בית הספר התיכון במעלות על ידי חברי "החזית העממית" במאי 1974, וההשתלטות על מלון "סבוי" בתל-אביב, שאותה ביצעו חברי תנועת הפת"ח במרס 1975. בהתמודדותה עם אירועי הטרור גיבשה ישראל קו אחיד ונאמן לעיקרון ש"אין להיכנע לטרור". לכן, לצד משא ומתן מדומה או אמתי שהתנהל עם הטרוריסטים, ערכו כוחות הביטחון פעולות

לחילוץ בני הערובה שנתפסו במהלך התקפות הטרור. למרות זאת, אירועי הטרור נגד מדינת ישראל ונגד אזרחיה נמשכו, והם אף גברו, בעיקר מלבנון, שם פרצה באפריל 1975 מלחמת האזרחים, שבמהלכה פלשה סוריה ללבנון ואפשרה לאש"ף לפעול בחופשיות נגד ישראל. החל מ-1977 התבסס אש"ף בדרום לבנון ופעל נגד מדינת ישראל בגלוי וללא כל הגבלות מצד ממשלת לבנון או צבאה. במרס 1978 הסתננה לארץ חוליה של תנועת הפת"ח והשתלטה על אוטובוס "אגד" בכביש החוף ורצחה את רוב נוסעיו. ישראל הגיבה בחומרה ויזמה את מבצע "ליטאני", שנועד להשמיד את בסיסי הטרור בדרום לבנון ולחסל את מפקדיו. עם זה, הטרור הלך וגבר בראשית שנות השמונים והגיע לשיאו בחילופי אש שפרצו מפעם לפעם בין כוחות צה"ל ובין ארגוני הטרור הפלסטיניים בדרום לבנון וששיתקו את יישובי הצפון.

ב-6 ביוני 1982, לאחר ניסיון ההתנקשות בחייו של שלמה ארגוב, שגריר ישראל בלונדון, פתחה ישראל במבצע "שלום הגליל" (מלחמת לבנון הראשונה), שבשלביו הראשונים הצליחו כוחות צה"ל להדוף את עשרות אלפי הפלסטינים החמושים לתוך ביירות, ולאחר מצור של כחודשיים הביאו לכניעתם ולגירושם מלבנון לכמה מדינות ערביות, בעיקר לתוניסיה.

בעוד ערפאת ממשיך לנהל מתוניסיה את המאבק הפלסטיני, החלו בתוך יישובי הערבים ביש"ע התארגנויות מקומיות של צעירים שהתאכזבו מאוזלת ידה של הנהגת אש"ף הגולה ואשר חיפשו נתיבים חדשים בעימות עם ישראל. במקביל, עם התערורת האסלאם השמרני והרדיקלי ביהודה ושומרון (להלן יו"ש) צמחו במחצית הראשונה של שנות השמונים גם תנועות וארגונים אסלאמיים, שהבולטת שבהם היא תנועת "הג'יהאד האסלאמי הפלסטיני" בראשותו של פתחי שקאקי. המצוקה הכלכלית-חברתית, האכזבה מפעילות הארגונים החילוניים והמשך השלטון הישראלי ביש"ע הם הגורמים העיקריים שהביאו להתקוממות הראשונה של הפלסטינים נגד ישראל, הידועה כ"אינתיפאדה" (התנערות), שהחלה ב-9 בדצמבר 1987. כבר מראשיתה הנהיגו את ההתקוממות אחמד יאסין, ד"ר עבד אל-עזיז רנטיסי ומחמוד אל-זהאר, שהיו ראשי התנועה האסלאמית החדשה שנוסדה באותם ימים, "תנועת ההתנגדות האסלאמית" (חמאס).

האינתיפאדה הפלסטינית הפתיעה את ישראל. היא לא נערכה לכך ולכן גם לא הייתה מוכנה לתגובה. בניסיון לדכא את ההתקוממות נקטה ישראל כמה פעולות, ובהן עוצר, הריסת בתים, מעצר מנהלי וגירוש. לא כל הפעולות היו מקובלות על המערכת המשפטית. לעתים היא אף ביקרה את פעילות צה"ל ביש"ע והדבר יצר הזדהות ותיקשורת נרחב. ועידת מדריד באוקטובר 1991 וההתקרבות שחלה בין ישראל לאש"ף ואשר הביאה להסכם אוסלו הראשון באוגוסט 1993 סיימו באופן רשמי את האינתיפאדה הראשונה ופתחו עידן חדש בקרב הפלסטינים עם הקמתה של הרשות הפלסטינית ביש"ע בהנהגתו של ערפאת. בניגוד לערפאת, מנהיגי החמאס סירבו להכיר בישראל ולא קיבלו את ההסכמים שנחתמו בינה לבין אש"ף. הם המשיכו להפעיל טרור נגד ישראל. שובם של מגורשי

החמאס ומנהיגי טרור אחרים מדרום לבנון ליש"ע בסוף 1994 וחיסולו של מפקד הזרוע הצבאית יחיא עיאש בתחילת 1996 הביאו לסדרת פיגועי התאבדות בתוך ישראל. בתגובה לכך החליטה ישראל לחסל בעמאן את ח'אלד משעל, ראש המחלקה המדינית של החמאס. אירוע החיסול נכשל ומבצעיו, סוכני "המוסד לביון ולתפקידים מיוחדים" (להלן "המוסד"), נחשפו.

בספטמבר 2000 פרצה האינתיפאדה השנייה בתגובה לכישלון שיחות קמפ-דיוויד, שניהל ראש הממשלה דאז אהוד ברק עם יאסר ערפאת. בדומה לאינתיפאדה הראשונה, גם זו החלה בהתקוממות עממית פלסטינית, אם כי יש הטוענים שהייתה מאורגנת ומתוכננת היטב בידי ערפאת עצמו. בתקופת שלטונו של אריאל שרון כראש הממשלה היא לוותה באירועי טרור קשים ובפיגועי התאבדות. ישראל, שכבר לא שלטה ברוב השטחים שעברו לשליטת הפלסטינים לאחר תהליך אוסלו, ניצלה את עליונותה האווירית והנהיגה את שיטת "הסיכול הממוקד": חיסולים מתוכננים של ראשי ארגוני הטרור. כך חוסלו סאלח שחאדה, ראש הזרוע הצבאית של החמאס ברצועת עזה, ביולי 2002, אחמד יאסין, מנהיג החמאס, במרס 2004, וחודש אחר כך מחליפו עבד אל-עזיז רנטיסי.

בד בבד עם הפעלת "הסיכול הממוקד" פעלה ישראל להקמת גדר ביטחון ("גדר ההפרדה"). רעיון הגדר לא היה חדש והוא עלה מפעם לפעם בשנות התשעים, אך עם פרוץ האינתיפאדה השנייה, ובשל לחץ ציבורי נרחב, החליטה ממשלת שרון להתחיל בהקמת גדר הביטחון. נראה שלהקמת הגדר השפעה מכרעת על צמצום הטרור הפלסטיני, אם כי מובן שאין לראות בהקמתה הפתרון היחיד למלחמה בטרור.

מעמד מדיני-דיפלומטי

מעמדה המדיני-דיפלומטי ויחסי החוץ של ישראל מאז 1948 במרחב הערבי ומול המעצמות הגדולות הם נושא מורכב הנוגע לנושאים הביטחוניים שעליהם אנו דנים. תולדות המגעים ושיתוף הפעולה החשאיים והגלויים בין ישראל לכמה ממדינות ערב ולמדינות מוסלמיות אחרות, והשתלשלותם, תועדו על ידי היסטוריונים, חוקרי מדעי המדינה ועיתונאים ברחבי העולם. המגעים עם המלך עבדאללה מירדן משנות השלושים ועד לראשית שנות החמישים במאה העשרים, ועם המלך חוסיין מאז 1963 ועד הסכמי אוסלו הם מן המפורסמים. נוצרו קשרים עם שליטי סוריה בשנים 1949–1954, וכמובן בשנות התשעים ובעשור הראשון של המאה העשרים ואחת – לפני ואחרי מלחמת לבנון השנייה, ועם מנהיגי הדרוזים הסוריים בעיצומה של מלחמת העצמאות, וכן בין ישראל למדינאים מצריים הן בימי המשטר המלוכני הן תחת שלטון הקצינים החופשיים. לא פחות חשובים היו המאמצים להתחברות עם העדה המרונית הנוצרית בלבנון לאורך שנים רבות ועם הכורדים העיראקיים (1963–1975). למעט הצלחות חלקיות בשיתוף פעולה מתואם בין המרונים והכורדים לישראל – בדרך כלל נגד אינטרסים ערביים

ומוסלמיים – המגעים השונים לא נשאו פרי במזרח התיכון. היעדר פתרונות לבעיה הפלסטינית; אי-ההשלמה של ישראל ומדינות ערב עם גבולות שביתת הנשק; עליית קרנם של הזרמים הפאן-ערביים מבית מדרשם של ג'מאל עבד אל-נאצר ומנהיגי מפלגת הבעת'; ההתחמשות המצרית בנשק מהגוש הסובייטי המוזכרת לעיל; מלחמת סיני-סואץ; סכסוך המים סביב הטיית מי הירדן ויזמת ישראל בהקמת המוביל הארצי; מלחמת ששת הימים והרחבת המרחב הטריטוריאלי של ישראל בשל מלחמה זו; והמשברים הפוליטיים והביטחוניים עם עליית כוחו של אש"ף ופעולות ארגוני טרור פלסטיניים בשטח ישראל – כל אלה רק הגבירו את המתחים. הסכמי השלום בין ישראל למצרים במרס 1979 ועם ירדן באוקטובר 1994 הרגיעו את הרוחות והחלישו את הגורמים הסרבניים במזרח התיכון, אך לא לוו בפתרון הסכסוך עם הפלסטינים חרף ההתקדמות בהליך אוסלו (1993–1995) והמגעים החשאיים והפומביים בין ישראל לסוריה.

בין בערוצים חשאיים בין בגלויים, מאז הקמתה שאפה מדינת ישראל להרחיב את מגעיה עם העולם הערבי ועם העולם המוסלמי הלא-ערבי לאזורים גיאוגרפיים נוספים, ביחוד למדינות המגרב; נושא שאך לאחרונה החלו להתייחס אליו במחקר. אף שספרנו אינו עוסק בסוגיית יחסי ישראל עם מדינות מוסלמיות לא-ערביות, ראוי לתת רקע מקיף ליחסים האלו כמבוא לקשרים עם המגרב. הקשרים עם מדינות אלה התפתחו בזכות הצלחת "דוקטרינת הפריפריה". דוקטרינה זו, ששורשיה נעוצים בשנות הארבעים המאוחרות, היא פרי מחשבתם של ראש ממשלת ישראל הראשון, דוד בן-גוריון, ושל ראשי מערכת המודיעין. עיקר יעדה בסוף שנות החמישים ובשנות השישים היה גיבוש יחסים מדיניים (אם ניתן הדבר), כלכליים, ביטחוניים ומודיעיניים עם מדינות מוסלמיות שאינן לוקחות חלק פעיל בסכסוך הערבי-ישראלי – מדינות פרו-מערביות שעמן תוכל ישראל לשתף פעולה, שלא כיחסיה עם מדינות ערב הרדיקליות המקורבות לברית המועצות ולגוש הסובייטי. כיוון שישראל לא יכלה להיות שותפה ב"ברית בגדאד" (משנת 1955), אשר נועדה להגן על האזור מברית המועצות וממדינות ערב הקרובות אליה, כי חבריה נמנו רק עם מדינות מוסלמיות (עיראק עד 1958, טורקיה, איראן ופקיסטן), פותחה "דוקטרינה הפריפריה" שהייתה אמורה לעקוף את המכשול הזה על ידי התקרבות למדינות פרו-מערביות שאינן מעורבות בסכסוך ואשר חששו מכוונותיהן של מדינות כגון מצרים, סוריה ועיראק (אחרי 1958). ואכן, מאז ועד אמצע שנות השבעים פיתחה ישראל, מתוך יישום דוקטרינה זו, מערכת יחסים בערוצים גלויים וחשאיים כאחד עם טורקיה ועם איראן. בשנת 1949 הכירו שתי המדינות בישראל הכרה דה-פקטו, וזהו ההבדל המהותי בין מערכת יחסים זו למערכת היחסים בערוצים חשאיים בלבד שעוצבה עם מרוקו בתקופה מאוחרת יותר. רק לאחר 1979, תחת המשטרים של הנשיאים אנואר אל-סאדאת וחוסני מובארק, נרקמו יחסים מדיניים ויחסים אחרים עם מצרים, וב-1994 עם ירדן. מרוקו ותוניסיה לא פתחו משרדי אינטרסים בתל אביב לפני 1995.

נפרט את מהות היחסים האלה. כבר בסוף 1958 זיהו ישראל, איראן וטורקיה שיש להן כמה אינטרסים חיוניים משותפים הזוקקים שיתוף פעולה אזורי. למדינות אלה היו חששות כבדים – בין אמתיים בין לאו – מיעדי הגורמים הפאן-ערביים ומקונספציית האחדות הערבית עם כיוון הקהילייה הערבית המאוחדת (האיחוד המצרי-סורי – קע"ם) בפברואר 1958 ועד פירוקה בספטמבר 1961. בנוסף, לטורקיה ולאיראן גבול משותף עם עיראק, ולטורקיה גם עם סוריה. עם נפילת בית המלוכה ההאשמי בעיראק ביולי 1958 ועליית שלטון הקצונה הלאומנית-רדיקלית והתקרבותו לברית המועצות ולמפלגה הקומוניסטית העיראקית עוד גברו החששות. ההפיכה הצבאית בעיראק, שהסתיימה ברצח המלך פייצל השני וראש הממשלה נורי אל-סעיד, תרמה לקצה של "ברית בגדאד", שהייתה בתמיכת המערב ובשותפות עם טורקיה ואיראן, ופעלה מ-1955 לבלימת ההשפעה הסובייטית, ובעקיפין גם לבלימת החתרנות המצרית במזרח התיכון. היעלמות הציר העיראקי מברית זו זרעה פניקה באנקרה ובטהרן; ישראל חששה אף היא כי החתרנות הנאצרית תצליח לצרף את עיראק באופן פעיל לרעיון האחדות הערבית (חששות שהתבדו עם הזמן), תגרום לנפילת בית המלוכה ההאשמי בירדן, ותסייע לחזק את הנוכחות הסובייטית באזור. האיראנים חששו שמא מעורבות מצרית-עיראקית תערער את היציבות הפוליטית והכלכלית במפרץ הפרסי. מצרים, שראתה במפרץ "מפרץ ערבי", ועיראק, שלטשה עיניים אל כווית ואל נסיכויות נוספות מתוך רצון להשתלטות, הצטיירו כמדינות העלולות לסכן את יציבות איראן. שיתוף הפעולה בין ישראל, טורקיה ואיראן נועד לעקוב אחרי מדיניות מצרים, עיראק וסוריה וכוחותיהן הצבאיים. הישראלים והאיראנים מצאו מכנה משותף בסוגיה נוספת: עסקת הנשק הצכית-מצרית מספטמבר 1955, שתוארה כתקדים הרסני בשל חימוש צבאות ערב בנשק סובייטי העלול לסכן את יציבות המשטרים הפרו-מערביים באזור כולו. ראוי לציין כי יחסי טורקיה-סוריה בשנות החמישים ועד אמצע שנות השישים, כמו יחסי ישראל-סוריה, נותרו מתוחים לאורך הגבולות ונסכו סביב נושאים היסטוריים-טריטוריאליים. מציאות זו הקרינה על יחסי הידידות וחיזוק את האינטרסים ההדדיים. אנקרה נתנה אור ירוק לישראל להבריה בחשאי עולים יהודים מצפון סוריה דרך טורקיה לישראל באזור הגבול קמישלי-נוסייבין. הפעולות בוצעו תוך תיאום מלא של סוכני "המוסד" עם שליחי מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית לארץ ישראל אשר פעלו בתוככי טורקיה.

בשנות התשעים המוקדמות לא נפלו יחסי ישראל-טורקיה בהרכבם ובחיוניותם מאלה ששררו עם מצרים עקב הסכם השלום ועם ירדן אחרי יישום תהליך אוסלו. ב-1997, בעקבות מאמצים דיפלומטיים ממושכים, חתמו ישראל וטורקיה על הסכם לסחר חופשי שהיה התשתית החוקתית לסחר בין המדינות. עד המשבר בין שתי המדינות מאז 2008, ההסכם כלל תוצרת תעשייתית אך לא חקלאית. ב-2007 הסתכם הסחר ההדדי בשלושה מיליארד דולר. טורקיה ייצאה לישראל כלי רכב, טקסטיל, חומרי גלם לבנייה ופירות יבשים. ישראל ייצאה לטורקיה כימיקלים, מערכות השקיה, ציוד תקשורת וציוד רפואי.

עד סוף 2008 הייתה טורקיה יעד פופולרי יותר ממרוקו בקרב תיירים ישראלים; מספר הישראלים שיצאו לטורקיה ב-2008 היה כחצי מיליון. במישור הצבאי-ביטחוני – היו לישראל ולטורקיה קשרים ענפים שבאו לידי ביטוי, בין השאר, בתמרונים ימיים משותפים לחיל הים הישראלי והטורקי. תעשיות הנשק הישראליות ייצאו אמצעי לחימה שונים לטורקיה והשביחו אמצעי לחימה קיימים. לפחות עד 2007 ביצע חיל האוויר הישראלי מקצת מאימוני הטייסות שלו בתוככי טורקיה מתוך שיקול כי ביום מן הימים תיאלץ ישראל להפעיל את הטייסות למבצעים במרחקים גדולים. במישור המדיני, ישראל עדיין אינה מכירה באחריות טורקיה לרצח העם שהיה במלחמת העולם הראשונה בארמנים. טורקיה אף נעזרה בעבר בלובי הישראלי ובייחוד בארגון AIPAC בארצות הברית במניעת הכרה בסוגיית רצח העם הארמני.

קשרי ישראל-טורקיה לא נפגעו גם בעקבות עליית "מפלגת הרווחה" הפרו-אסלאמיסטית בראשות נג'מטין ארבקן בשלהי שנות התשעים, הודות להשפעה החזקה של הקצונה הטורקית הפרו-ישראלית ולדפוס השלטון החילוניים אשר עדיין היו דומיננטיים בחברה ובכלכלה הטורקית. לעומת זאת, עליית "מפלגת הצדק והפיתוח" ב-2003 בראשות רג'יפ טייפ ארדואן והתבצרותה בשלטון מאז תרמה רבות לתהליכי אסלאמיזציה רדיקלית. אלה חלחלו בקרב רבדים שונים וחשובים בטורקיה, לרבות בחוגי הקצונה. לכך נוספו בשנים האחרונות תופעות חדשות שכללו התקרבות ממשית בין טורקיה לסוריה, הזדהות מלאה של ארדואן עם שלטון החמאס בעזה ושיפור הקשרים עם איראן תחת משטרו של מחמוד אחמדינז'אד. אמנם למרות ההצהרות העוינות של ממשלת טורקיה נגד ישראל, נמשכו ב-2011 קשרים חיוניים בין שתי המדינות בתחומים מסוימים. איננו יודעים אם ההידרדרות ביחסים היא זמנית או אם תוביל לפגיעה בלתי הפיכה בטווח הארוך. עם זאת ברור לחלוטין כי תופעה זו אינה מבשרת טובות ליחסי ירושלים-אנקרה בראשית העשור השני של המאה העשרים ואחת.

אשר לאיראן, עד לכינונה של הרפובליקה האסלאמית ב-1979 היו לישראל יחסי ידידות אינטנסיביים עם השושלת הפהלווית. תחילת מערכת היחסים בשלהי 1948, כאשר מוחמד רזא השאה ניאות לאפשר למוסד לעלייה ב' להבריח יהודים עיראקיים מבצרה לאיראן דרך עבדאן ומשם לישראל. המשא ומתן המדיני בין ישראל לאיראן בגין עליית היהודים לישראל סלל את הדרך למגעים ולטיפוח יחסים לטווח הארוך בין ישראל לאיראן בתחומים מודיעיניים, צבאיים וכלכליים. מאז אפריל 1958 היה באיראן נציג דיפלומטי, מאיר עזרי, שעם השנים שודרג למעמד של שגריר. כן נציין שבסיועה של איראן סייעה ישראל למאבק הכורדים בעיראק נגד השלטון המרכזי בשנות השישים והשבעים. תחנה של "המוסד" פעלה בטהרן. ישראל ואיראן אף פיתחו קשרים צבאיים ומסחריים הדוקים לאורך השנים, כולל העברת אמצעי לחימה לאיראן וסיוע בפיתוח חקלאי בעידן "המהפכה הלבנה" של השאה מוחמד רזא. לצורך עסקות הנפט הוקמה אחרי 1967, בעקבות סגירת תעלת סואץ, חברה משותפת (Trans-Asiatic Oil) שמשרדיה שכנו ברמת גן. יתרה

מזאת, הוקם צינור הנפט אילת-אשקלון אשר הזרים את הדלק הגולמי שהגיע לאילת, ובאמצעותו הוזרם הנפט אל הים התיכון ואל מדינות שונות. הדחת השאה במהפכה האסלאמית ושובו מן הגלות של אייתוללה רוחאללה ח'ומיני הובילו לניתוק הקשרים הרשמיים בין טהרן לירושלים. למרות זאת רכשה איראן נשק מישראל בשווי 2.5 מיליארד דולר דרך מתווכים בשיא מלחמת איראן-עיראק בשנות השמונים. באמצע שנות השמונים מכרה ארצות הברית נשק לאיראן במבצע חשאי והוא הועבר אליה דרך ישראל. היוזמה האמריקנית באה בעקבות חטיפתם של אנשי מודיעין אמריקנים בלבנון על ידי גורמים שיעים קיצוניים הקשורים לאיראן, בתקווה כי האמריקנים החטופים ישוחררו; כן הועלתה התקווה כי צעד זה יחזק את המתונים במשטר האיראני להעריך מחדש את מדיניותם כלפי וושינגטון. אמנם שיפור ביחסי ארצות הברית-איראן לא אירע, אך הכסף ששילמה איראן עבור הנשק נועד לממן את מאבקם של מורדי ה"קונטראס" הפרו-אמריקנים נגד השלטון המרכזי בניקרגואה.

קעת נעבור ליחסי מדינות ערב במגרב עם מדינת ישראל. בספרנו זה הדיון באזור זה מתמקד באלג'יריה ובתוניסיה.

לוב הייתה המדינה הראשונה שעמה ניסתה ישראל ליצור קשר בתקופת המעבר משלטון צבאי בריטי לריבונות לאומית. ב-1949, בזמן הדיונים באו"ם סביב עתידה של לוב, הביעו נציגי המשלחת הישראלית נכונות לתמוך במתן עצמאות ללובים. אחדים מהם נפגשו עם מנהיגים לובים לאומיים כדי להפגין את תמיכת ישראל בשאיפותיהם הלאומיות. ההצבעה של ישראל בעצרת הכללית בדצמבר 1951 סיעה בהענקת העצמאות ללוב. שני יעדים חשובים היו לישראל במדיניותה זו. ראשית, תחת השלטון הצבאי הבריטי אושר לסוכנות היהודית לארץ ישראל להפעיל משרד עלייה בעיר טריפולי, שטיפל בהליכי העלייה של עשרות אלפי עולים ממחוזות טריפוליטניה וקירנאיקה בשנים 1949-1951. מדיניות העלייה הייתה יעד מרכזי בדיפלומטיה הישראלית מול הלובים, בתקווה שאלה ימשיכו במדיניות ההגירה של הבריטים וכך יימשך זרם העולים לישראל דרך נמל טריפולי. שנית, ישראל חתרה לעקוף את החרם הכלכלי והפוליטי של הליגה הערבית וחיפשה תמיכה במרחב הערבי שיאפשר מתינות כלפיה והימנעות מאכיפת החרם. בית המלוכה בהנהגת מסדר הסנוסיה ומפלגת האסתקלאל ("עצמאות") הלובית נהג במתינות פוליטית, אך נמנע מליצור ערוצי הידברות עם ישראל מחשש שההתקרבות אליה, ולו באופן שולי ודיסקרטי ביותר, תיחשף ותגרור גל מחאות ולחצים מדיניים מהליגה הערבית וממשלות מצרים, סוריה ועיראק. בנוסף, מפלגת הקונגרס הלובית שהייתה פרו-מצרית, העלתה את בעיית הפליטים הפלסטיניים ודגלה בעקיבות בקו המטיף להחרים את ישראל. ב-1952 נסגר משרד העלייה בטריפולי והשליחים הישראליים נצטוו לעזוב. העלייה נמשכה בידיעת השלטונות, אך באופן כמעט חשאי ובחסות הקהילות היהודיות, מהנמל הימי בטריפולי דרך איטליה ולא ישירות לשער העלייה, מחנה עולים בדרום בחיפה, כפי שסוכם עם הבריטים שלוש שנים קודם לכן. יחסי ישראל-לוב הורעו עוד לאחר

ההפיכה הצבאית בספטמבר 1969, כינון הרפובליקה הלוברית, ועליית קרנו של השליט הפאן-ערבי מועמר אל-קדאפי.

מרוקו, למעט האזור הצפוני שלה שהיה בשליטה ספרדית והמעמד הבין-לאומי של טנג'יר, נשלטה על ידי משטר חסות (פרוטקטורט) צרפתי בשנים 1912–1956; גם תוניסיה הייתה תחת משטר חסות בשנים 1881–1956; ואלג'יריה הייתה תחת שלטון צרפתי ישיר מ-1830 עד קיץ 1962. המגעים המקוריים של ישראל עם הלאומנים המרוקנים, התוניסאים והאלג'יראים החלו בשנות החמישים, בעת שהמאבק לעצמאות בשלטון הצרפתי הקולוניאלי צבר תאוצה, והם נמשכו בעידן הפוסט-קולוניאלי. המגעים נמשכו ביתר שאת בשלהי שנות החמישים ולאורך שנות השישים. יחסים מיוחדים, אם כי חשאיים, נרקמו בין בית המלוכה המרוקני בימי המלך חסן השני ושירותי המודיעין וביטחון הפנים של מרוקו ובין "המוסד" הישראלי. ישראל סייעה בליקוט מידע מודיעיני על אודות גורמי אופוזיציה מרוקניים שהתנגדו לשלטונו של נאצר במצרים, שהיה בעל שאיפות פוליטיות במגרב וביבשת אפריקה. נוצר שיתוף פעולה בנושאים צבאיים. "המוסד" אף תרם תרומה בעלת חשיבות עליונה בייצוב בית המלוכה ובאימון שירותי הביטחון והמשמר המלוכני האחראים לביטחונו של חסן השני. מערכת יחסים מורכבת ומרתקת התקיימה ככל הנראה בימי שלטונו של המלך מוחמד השישי. מסקרנת העובדה שבחדרי חדרים הביעו המלך חסן השני ואנשי סודו תמיכה ברעיון קיומה של ישראל בגבולות הסכמי שביתת הנשק מ-1949. בכך הייתה מרוקו יוצאת דופן במרחב הערבי בשנים שקדמו למלחמת ששת הימים. בתחום המדיני שימש "המוסד" כמשרד חוץ-תת-קרקעי ביחסי ישראל-מרוקו, כפי שנהג עם מדינות אחרות בעולם שעמן לא היו לישראל יחסים דיפלומטיים רשמיים. ראוי לציין כי גם מנהיגי האופוזיציה במרוקו, בעיקר המנהיג הגולה מהדי בן-ברקה, בראשות "האיחוד הלאומי של הכוחות העממיים" (UNFP), פנו בתקופות שונות בערוצים חשאיים לישראל בבקשה לקבל נשק וסוגי תמיכה מדיניים שונים כדי להיאבק בשלטון הקיים.

במגעים של מדינאים ועיתונאים ישראלים, בסיוע נציגי "הקונגרס היהודי העולמי", לרקמת יחסים חשאיים עם מנהיגי המאבק לעצמאות בתוניסיה, לפני ואחרי עצמאותה, הופעלו ערוצים דיפלומטיים כדי למנוע מדיניות דרקונית כלפי הקהילות היהודיות שנתרו במקום וכדי לאפשר את המשך זרם העלייה לישראל. המנהיגים התוניסאיים, בדרך כלל המתונים שבקרב אנשי המפלגה הלאומית התוניסאית "הנאו-דסטור", ראו בנציגים הישראליים וב"קונגרס היהודי העולמי", שתיאם עמדות עם משרד החוץ – גורמים המסוגלים להפעיל לטובת מדינותיהם את יהודי ארצות המערב, את בעלי ההשפעה בחוגים ממשלתיים, לצורך קבלת סיוע כלכלי וצבאי. מנהיגים לאומיים תוניסאיים ששלטו בעידן הפוסט-קולוניאלי, בייחוד: חביב בורגיבה, מוחמד מסמודי, אחמד מסטירי, אל-באהי א-לאדע'ם ואחמד בן-סלאח, הצטיירו כאנשים מתקדמים בעלי השקפת עולם חילונית. באמצע שנות השישים, כאשר הכריז נשיא הרפובליקה בורגיבה בריש גלי על הצורך בעולם הערבי להכיר בישראל אם זו תיישם את החלטות האו"ם 181 (תכנית החלוקה

מ-1947) ו-194 (קריאה לאפשר לפליטים הפלסטיניים לשוב לבתיהם) במסגרת משא ומתן ישיר, ואף שישראל לא הייתה יכולה להסכים לקו מדיני זה, נוצרו מגעים דרך "הקונגרס היהודי העולמי", "המוסד" ומשרד החוץ הישראלי עם אישים רמי דרג בממשל התוניסאי. המגעים, והפגישות שבאו בעקבותיהם, היו אמורים להניח תשתית מסועפת של מערכת יחסים דיסקרטית בתחומים כלכליים, בתמיכת בעלי הון יהודים במערב, ולאפשר סיוע ישראלי בפיתוח התיירות והחקלאות. ישראל קיוותה להפיק תועלת מהקשר הזה בקבלת מידע מודיעיני על אודות התפתחויות שונות בזירה הבין-ערבית וההתערערות בקרב הכוחות הפאן-ערביים, ובראשם נאצר. במערכות הפוליטיות והמודיעיניות בישראל היה ברור שהנשיא בורגיבה ומשטרו, בדומה לבית המלוכה והמערכת השלטונית והביטחונית המרוקנית, דגלו בפרטיקולריזם לאומי, חששו מהגמוניה מצרית בזירה הבין-ערבית, והתרחקו מרעיונות של אחדות ערבית גורפת. אולם המאמצים להשגת שיתוף פעולה הובילו למבוי סתום. התגובה הקשה בעולם הערבי למאמציו של בורגיבה להשכין שלום בין ישראל לשכנותיה, חוסר ההתלהבות של ארצות אירופה המערבית וארצות הברית לסייע באופן מסיבי לתוניסיה בתכניות הפיתוח שלה, ומלחמת ששת הימים עם עליית חשיבותה של הבעיה הפלסטינית, הביאו לנסיגת התלהבותו של נשיא תוניסיה בעידוד סיום הסכסוך הערבי-ישראלי. המגעים עם ישראל דעכו ונעלמו.

היחסים עם אלג'יריה עלו על שרטון מלכתחילה. החל מאביב 1962, שלושה חודשים לפני שצרפת העניקה את העצמאות לאלג'יריה, פעלה ישראל ליצור מגעים רשמיים ורשמיים למחצה (לאחר שצרפת הסכימה לכך) עם הממשלה הזמנית של אלג'יריה שישבה אז בתוניס (ממשלת ה-GPRA) ועם נציגי "החזית האלג'ירית לשחרור לאומי" (FLN) שפעלה ליד האו"ם בניו-יורק ובז'נווה. הצעד הבא היה ההכרזה בכנסת ישראל ביולי 1962 על ההכרה באלג'יריה העצמאית. בדומה ללוב, מרוקו ותוניסיה, המאמצים המדיניים-דיפלומטיים הישראליים נועדו לשמור על קשר עם הקהילות היהודיות האלג'יראיות ולדאוג לשלומן לאחר מתן העצמאות ועזיבת צרפת. אף הייתה תקווה כי אלג'יריה, המדינה הערבית הגדולה ביותר בשטחה, תנהג במתינות כלפי ישראל ולא תגלוש למחנה הפאן-ערבי ותיסחף לאמץ מדיניות אנטי-ישראלית. אבל האלג'יראים לא שכחו את התמיכה העקיבה שהעניקה ישראל לצרפת (בעלת בריתה העיקרית של ירושלים בשנים ההן) בעת שהפגינה עוינות במאבק הלאומי האלג'יראי; הם סברו שישראל היא ישות נאו-קולוניאלית בחיק העולם הערבי והמוסלמי, ובמשך שנים רבות הובילו קו אנטי-ישראלי בולט מחוץ למרחב המזרח תיכוני. שלטון ה-FLN תחת הנשיאים אחמד בן-בלה והוארי בומדיין אפשר לצעירים פלסטיניים מפלגים שונים לעבור אימונים צבאיים בשטח אלג'יריה. פעילים של פת"ח ושל "החזית העממית לשחרור פלסטין" ראו במאבק האנטי-צרפתי של ה-FLN בשנים 1954-1962 מודל לחיקוי במלחמת גרילה ובפעולות טרור נגד ישראל. אלג'יריה של שנות השישים והשבעים התייצבה לצדן של "מדינות הסירוב" במזרח התיכון הערבי וכן לצדם של הארגונים הפלסטיניים שקראו לחיסולה של ישראל.

המדיניות האלג'ירית נשתנתה בהדרגתיות ונטתה למתינות כלפי ישראל רק בשנות השמונים והתשעים תחת משטרו של הנשיא שדלי בן-ג'דיד.

בסופו של עניין, רק מערכת היחסים עם מרוקו הניבה תוצאות, שאף הן – לעומת יחסיה של ישראל עם איראן ועם טורקיה, בימים טובים יותר – היו מוגבלות מפאת החשאיות שאפפה אותם.

בזירה הבין-לאומית ניווטה ישראל את דרכה במים העכורים וחווה בכל שנות המלחמה הקרה את התחרות בין ארצות הברית וברית המועצות – מעצמות-העל, צרפת, בריטניה וגרמניה. היחסים עם בריטניה בסוף שנות הארבעים וראשית שנות החמישים היו מתוחים על רקע תקופת המנדט הבריטי בארץ ישראל ונסיגת הבריטים במאי 1948. חרף זאת, שיתוף הפעולה הישראלי-בריטי במלחמת סיני-סואץ נגד נאצר הביא לשיפור ניכר בתחומי פעולה שונים במשך העשור שלאחר מכן. ההבנה של ממשלות בריטניה לבעיותיה הביטחוניות של ישראל, ובעשור האחרון – ההצטרפות הבריטית למלחמה בטרור האסלאמיסטי, פילסו את הדרך ליחסים הדוקים יותר. גם קשרי ישראל עם גרמניה היו טעונים ורגישים באופן הדדי, בייחוד בכל הנוגע לשואת יהודי אירופה. ב-1952 נחתם הסכם השילומים עם גרמניה המערבית בראשות הקנצלר ד"ר קונרד אדנאואר, שאפשר לשקם את כלכלת ישראל ולפצות את ניצולי השואה. בימי כהונת הקנצלר לודוויג ארהרד, עם כינון קשרים דיפלומטיים מלאים ב-1965, נעשו היחסים הקורקטיים ידיוותיים.

ערב הקמת המדינה זכתה ישראל ליחס מועדף על פני מדינות ערב בקרב מעצבי המדיניות הרוסית ובגוש הסובייטי. ברית המועצות הכירה בישראל ולמעשה תמכה בה כבר בהצבעת האו"ם על תכנית החלוקה. במלחמת העצמאות הגיע לישראל נשק מצ'כוסלובקיה. באותה תקופה ומייד לאחריה עדיין סירבה ארצות הברית להעמיק את הקשרים עם המדינה היהודית בתחומים צבאיים וכלכליים, ואף הביעה חשש שישראל הסוציאליסטית תיעשה גרורה סובייטית-קומוניסטית. אולם היחסים הטובים עם ברית המועצות הידרדרו במהרה ככל שהובן לקרמלין כי ישראל פוזלת למערב. ב-1953 ניתקה ברית המועצות באופן זמני את יחסיה עם ישראל, ובה בעת החלה לחזר אחרי מדינות ערב. התקדים המרכזי במאמץ הזה היה הסכם הנשק הצ'כי-מצרי שנתיים לאחר מכן. מלחמת סיני-סואץ נגד מצרים של נאצר והמעורבות המתואמת הישראלית-צרפתית-בריטית במלחמה רק המחישו לסובייטים עד כמה ישראל התקרבה לאירופה המערבית. במלחמת ששת הימים ניתקה ברית המועצות את קשריה עם ישראל, ומאז היא העמיקה את קשריה עם מצרים, סוריה, עיראק ועם הארגונים הפלסטיניים בתחומים המדיניים והצבאיים. רק לאחר התפוררות הגוש הסובייטי שָׁבָה רוסיה לבנות מחדש את מערכת יחסיה עם ישראל על בסיס ידיוותי ושיתוף פעולה מדיני וכלכלי וכנגד המלחמה בטרור.

נוכח היחסים המתוחים עם ברית המועצות והגוש הסובייטי כבר בראשית שנות החמישים ואי-הנכונות של ארצות הברית באותן השנים להכיר בישראל כגורם בעל חשיבות אסטרטגית במזרח התיכון, השכילה ישראל להתקרב לצרפת – מעצמה

שנחלשה במלחמת העולם השנייה והחלה לאבד את השפעתה בארצות הלבנט, מצרים והמגרב. צרפת הייתה המעצמה הקרובה ביותר לישראל עד אמצע שנות השישים. כאמור, במלחמת סיני-סואץ חברה ישראל לצרפת כדי לתקוף את מצרים על רקע פעולות הפדאיון – הלוחמים הפלסטיניים בעזה שהסתננו אל תוך שטח ישראל בתמיכת המודיעין המצרי כדי לבצע פעולות טרור. ישראל ניצחה במלחמת ששת הימים במידה רבה הודות לשימוש בציוד הצבאי הצרפתי המתוחכם ובמטוסי הקרב מסוג מיראז'. הכור הגרעיני בדימונה לא היה נבנה לולא נתנה צרפת את הסכמתה לפרויקט וסיפקה את המרכיבים הנחוצים להגשמתו. אך בדומה לברית המועצות החליטה צרפת מאז 1962 להדק את יחסיה עם מדינות ערב ובתוך זמן קצר חידשה את היחסים הדיפלומטיים עמן, אשר נותקו לאחר מלחמת סיני-סואץ. בשנים 1966–1967 התחוויר כי שדרוג יחסי צרפת עם מדינות ערב יבוא על חשבון מערכת הקשרים בין פריס לירושלים. עם פרוץ מלחמת ששת הימים הטילה צרפת אמברגו על מכירת נשק ומטוסי קרב לישראל. שיחק מזלה של ישראל שבאותו הזמן החלו להתפתח יחסים קרובים בינה לארצות הברית. תחת הנהגתו של ראש הממשלה לוי אשכול נזרעו זרעי היחסים המיוחדים שאפיינו את השותפות בין שתי המדינות. הברית האמריקנית-ישראלית שטופחה על ידי ראש הממשלה לוי אשכול בעידן ממשל ג'ונסון וראש הממשלה גולדה מאיר בימי ממשל ניקסון סייעה רבות לישראל בתקופות הקשות של מלחמת ההתשה ומלחמת יום הכיפורים. ושינגטון החליטה לאמץ את ישראל כנכס אסטרטגי פרו-מערבי מול אותן מדינות ערב שאימצו מדיניות פרו-סובייטית. לאחר התפוררות הגוש הסובייטי והיעשותה של ארצות הברית מעצמת-העל היחידה בעולם, עדיין ממשיך הקשר האסטרטגי הזה לעמוד בבסיס מדיניות החוץ הישראלית.

פרקי הספר

כאמור לעיל, הספר מורכב מארבעה שערים ובהם שמונה עשר מאמרים. השער הראשון עוסק במחתרות ציוניות ובעימות הערבי-יהודי עד להקמת המדינה ובו חמישה מאמרים. מאמרה של הילדה נסימי, "מרות, מדיניות וטקטיקה במאבק בין הארגונים הלוחמים בתקופת היישוב – בין תדמית למציאות", בוחן את היעדים המדיניים והצבאיים של שלושת הארגונים שלחמו בתקופת היישוב: ה"הגנה", האצ"ל והלח"י. המאמר עוסק במידת עצמאותם של הארגונים השונים תוך בחינת פעילותם, ומספק את התשובה לשאלה המתבקשת מדוע לא פרצה מלחמת אחים ביישוב במהלך פעילותם של שלושת הארגונים האלה. עמיר בר-אור, במאמרו "ארגון ה'הגנה' לקראת המעבר משלטון המנדט לעצמאות מדינת ישראל (1937–1948)", מתמקד בארגון ה"הגנה" בלבד ובמעמדו של דוד בן-גוריון, אשר ידע לקבל החלטות גורליות וקשות כדי להציע את מדינת ישראל בראשית ימיה לקראת דמוקרטיה, לנתק את אותו ארגון מהמסגרת המחתרית ולשלב

כגורם סדיר בצה"ל. דגנית בוני-דויד ב"נשים ומגדר בארגון ה'הגנה' בשנים 1920–1948" עסקה אף היא בארגון ה'הגנה', אך היא מתמקדת בדרך שעשו הנשים עד שהגיעו לתפקידים משמעותיים בארגון. עיקר דיונה הוא בתפקידים שמילאו הנשים, בפרופיל של המצטרפות ובהערכת תרומתן לארגון. "הכוח הערבי הלוחם בארץ ישראל עד לפלישת צבאות ערב, 1945–1948", מחקרו של אליעזר טאובר, עוסק בארגונים ערביים צבאיים למחצה במאבקם נגד היהודים בארץ ישראל. זו פעם ראשונה שמחקר עוסק בהרכבם ובהיקפם של הכוחות הערביים הבלתי סדירים שלחמו בארץ ישראל על סמך מקורות ראשוניים ומשניים. לפנינו ניתוח מעמיק העוסק בסיבות להקמת ארגונים צבאיים אלה, באישים הערביים הבולטים שפעלו בהם וביחסים שהיו ביניהם. ב"שיתוף פעולה מוגבל: מדינות ערב במלחמת 1948" רוגן יצחק משלים את היבטי הממד הצבאי הערבי בעימות עם המדינה היהודית שבדרך ומייד לאחר הקמתה. בדומה לארגונים הערביים הבלתי סדירים שפעלו בחוסר יעילות וסבלו מבעיות מימון ותיאום עם מדינות ערב, גם המדינאים הערביים והכוחות הסדירים של מדינות ערב נכשלו ביעדיהם המרכזיים. פרק זה, המשלב סוגיות צבאיות ומדיניות, מברר מהם השיקולים האמתיים של המנהיגים הערביים ביחס למלחמה ומבסס את הטענה כי היה חוסר אחדות צבאית ומדינית במהלך מלחמת 1948, שאפשר לצה"ל להביס את הצבאות הערביים ביתר קלות. על רקע זה מובנת הצהרתו של מזכיר הליגה הערבית, עבד אל-רחמן עזאם, באומרו: "אכן האומה הערבית אשר לה תהילה עתיקה נכשלה במלחמת פלסטין הודות לחולשתה והיעדר אחדותה". מ-1948 למשך שנים רבות היו עיראק, סוריה, הממלכה הירדנית ומצרים בעימות עם ישראל.

השער השני מתייחס הן למיעוט הערבי והדרוזי הן לאתגר הפלסטיני במדינת ישראל, וגם בו חמישה מאמרים. אשר לביטחון פנים ופוליטיקה ערבית-ישראלית, מאמרו של מוסטפא כהא, "חברי הכנסת של רשימות הלוויין הערביות ותפקודם בתקופת הממשל הצבאי, 1948–1966", מציג תאוריות שונות על היווצרותן של מפלגות הלוויין הערביות ויחסן למפלגות הציוניות. כן הוא עוסק באישים שהרכיבו את המפלגות האלה, במוצאם, בהשכלתם ובסיבות להתפוררות מפלגות הלוויין הערביות ערב הבחירות לכנסת ה-10 בשנת 1981. האתגר הביטחוני ומעמד ערביי ישראל בעידן הממשל הצבאי קשורים קשר אמיץ בכל אחד מהמרכיבים הביטחוניים האלו ומעיבים עליהם. מחקרו של נסים דנה, "העדה הדרוזית וביטחון ישראל", מציג את עקרונותיה ואת מאפייניה הייחודיים של העדה הדרוזית ודן בהשתלבות הדרוזים במדינת ישראל ובביטחון המדינה, זאת בניגוד לערביי ישראל, רובם מוסלמים סוניים, המתמודדים עם בעיות של זהות ושיוך פוליטי ונמצאים במעקב ביטחוני של השלטונות. תוך הבאת נתונים סטטיסטיים וניתוחם מסביר המחבר את הסיבה לעלייה בשיעור הדרוזים במערכת הביטחון. מכאן הדיון עובר לענייני ביטחון הקשורים לפלסטינים, בעיקר משנות השישים ואילך, עת שצעירים רבים מקרבם התארגנו במסגרות טרור. מאמרן של גלית מ' בן-ישראל ומרינה שורר-זלצר,

"מדיניות ממשלות ישראל בעת פיגועי מיקוח וחיטופת שעשו ארגוני טרור פלסטיניים בשנים 1968–1994", מתאר את האירועים הפח"עים שהיו מחטיפת מטוס אל-על ביולי 1968 עד חיטפתו של החייל נחשון וקסמן, דן במדיניות ממשלת ישראל נוכח אירועים אלה, עומד על ההבדלים בין האירועים ומציע דרכים לפתרון האירועים. ב"התמודדות ישראל עם אתגרי האינתיפאדה הראשונה (1987–1991)" בועז גנור עוסק במעבר מטרור למחאה עממית. הוא מנתח את הגורמים לפרוץ האינתיפאדה ודן בתגובת ממשלת ישראל וצה"ל לאירועים האלימים, ביחסים בין הארגונים הפלסטיניים השונים, בעיקר בין אש"ף והג'יהאד האסלאמי, שהוקם על רקע התגברות האסלאם בשטחים הפלסטיניים, וכן דן בהקמת תנועת החמאס על רקע אירועים אלה. ב"הגנה מול התקפה: בדיקת יעילות גדר הביטחון ביהודה ושומרון" הלל פריש מתעמק בסוגיית הגדרות, החומות והביצורים שהקימה ישראל לאורך כל שנות קיומה מול שכניה למניעת פעולות טרור. ההיבט הדומיננטי במאמרו הוא המעבר של צה"ל מתפיסה התקפית לתפיסה הגנתית כלפי הפלסטינים; מעבר מתפיסת ההכרעה המהירה לעימות מוגבל. בהתייחסו לשנות התשעים ולעשור הראשון במאה העשרים ואחת, פריש סבור שישראל תשכיל להגן על עצמה אם תפעל במכלול פעולות הגנתיות והתקפיות, שהן לדעתו מונעות את הטרור.

השער השלישי, הבנוי מארבעה מאמרים, עוסק במהות הדיפלומטיה ובאסטרטגיות המדיניות בעידן המלחמה הקרה תוך הדגשת עמדות המעצמות הגדולות. מאמרו של רמי גינת, "פעולת ישראל בעזה ופרשת 'עסקת הנשק המצרית-צ'כית': הערכה מחדש של מדיניותה הבין-גושית של מצרים", מעלה חידושים על הצעדים של נאצר לרכישת נשק רב מהגוש הסובייטי. המאמר סותר את התזה המקובלת, שלפיה עסקת הנשק המצרית-צ'כית בספטמבר 1955 בוצעה בעקבות פעולת עזה או קשורה למאבק ב"ברית בגדאד". לדעת גינת, העסקה בוצעה קודם לכן והייתה קשורה למערכת היחסים ההדוקה בין מצרים לברית המועצות עוד לפני עלייתו של נאצר לשלטון. אם נשווה את יחסי מצרים-ברית המועצות ליחסי ישראל-צרפת נמצא לא מעט התפתחויות ותהפוכות דומות ממש באותן השנים.

מעת שהתקרבה מצרים לברית המועצות ולגוש הסובייטי בשנות החמישים ועד מות נאצר בספטמבר 1970 נוצרה התקרבות בין פריס לירושלים בעיקר מאמצע שנות החמישים עד אמצע שנות השישים. התפתחות מעניינת זו התאפשרה עקב כוונותיה של ישראל להתחמש בנשק מתוחכם כנגד ההתחמשות המצרית בנשק סובייטי ובהיעדר בעלת ברית אחרת בקרב מעצמות-העל, ובשל שאיפתה של צרפת לצמצם את כדירותה ולשפר את מעמדה הירוד במזרח התיכון (בקרב מדינות ערב) על ידי קשרים עם ישראל. וכפי שיחסי הקרבה בין מצרים לסובייטים החלו לדעוך אחרי 1970 בימי נשיאותו של אנואר אל-סאדאת, כך חלה התדרדרות משמעותית בירח הדבש הישראלי-צרפתי במהלך שנות השישים. במחקרו "מברית בלתי כתובה למערכת יחסים עכורה: יחסי צרפת-ישראל בעידן שארל דה-גול וז'ורז' פומפידו", מיכאל מ' לסקר עוסק לראשונה בסוגיית היחסים בין שתי המדינות על סמך מקורות ראשוניים אשר טרם נבדקו ומנתח את הסיבות לברית

הבלתי כתובה ביניהן, דן במהות שיתוף הפעולה ביניהן, בהישגים הישראליים מהיחסים האלו ובאירועים ובתהליכים שהאיצו את קריסת הברית. המסקנה של המאמר היא שסיום היחסים לא היה תוצאה של מלחמת ששת הימים אלא נבע מתהליכים פוליטיים הדרגתיים שקדמו למלחמה. מאמרו של יהודה א' בלנגה, "בצלן של הפירמידות: יחסי ישראל-ארצות הברית בשנים 1969-1973 על רקע הסכסוך המצרי-ישראלי", משלים את סוגיית התהפוכות ביחסי ישראל עם מדינות המערב. ככל שהקשר הישראלי-צרפתי (וגם הישראלי-סובייטי) התרופף בשנים שקדמו למלחמת ששת הימים ולאחריה, כך התחזקה בהדרגתיות ההתקרבות בין ירושלים לווינגטון. עיקר הדיון אצל בלנגה הוא על יחס הממשל האמריקני, בימים האחרונים של ממשל ג'ונסון ותחת ממשל ניקסון, כלפי הסכסוך הישראלי-ערבי במזרח התיכון; על עמדותיהם של נאצר וסאדאת כלפי ארצות הברית וישראל ועל הצעותיה של ישראל לפתרון הסכסוך. ברקע נידונות מלחמת ההתשה, שליחותו של שליח האו"ם ד"ר גונאר יארינג, יוזמותיו של מזכיר המדינה האמריקני ויליאם רוג'רס, הפסקת האש ועליית אנואר אל-סאדאת לשלטון. מאמרו של חנוך באזוב, "ברית המועצות בסכסוך הערבי-ישראלי - אינטרסים ומדיניות", מעלה את סוגיית המלחמה הקרה בראשיתה ואת מעורבות הסובייטים במזרח התיכון. אף כי באזוב מעלה נושאים הרלוונטיים לשני הפרקים הקודמים תוך דגש רב על השנים שבין שתי המלחמות האזוריות (1967 ו-1973), הוא מרחיב את היריעה עד סוף המאה העשרים. המחקר עוסק בהבדלי הגישות בין הממשלים הסובייטיים השונים ביחס למדינות הערביות, ומתאר את מאמציה של ברית המועצות להגיע לפתרון הסכסוך הערבי-ישראלי באמצעות משא ומתן מדיני ואת כישלונה נוכח ההשפעה הגוברת של ארצות הברית באזור.

השער הרביעי דן ביחסיה של ישראל עם המרחב הערבי. הוא מורכב מארבעה מאמרים ופותח בנושא המגרב. כפי שפורט לעיל, מדינות ערב המרוחקות מזירת הקרבות, לרבות ארצות המגרב, נהגו בסולידאריות והיו מעורבות בסכסוך הערבי-ישראלי. הן שיגרו לוחמים מתנדבים ב-1948, אם כי לא נטלו חלק פעיל במלחמה זו. אלג'יריה שלחה כוחות צבאיים למצרים בימי מלחמת ההתשה, ומרוקו עשתה כן במלחמת יום הכיפורים. אלג'יריה אף סייעה במימון ציוד צבאי סובייטי למצרים ואימנה לוחמים פלסטיניים. לעומת זאת, תוניסיה ומרוקו פעלו בתקופות שונות מאז שנות השישים המוקדמות - אם בדיסקרטיות אם בפומבי - למצוא פתרון לסכסוך, למשל מרוקו אירחה אישים ישראליים ומצריים בכירים לדיונים אשר תרמו לביקורו של הנשיא סאדאת בירושלים בנובמבר 1977. עד סוף שנות השמונים נמנעה אלג'יריה מליטול חלק בפיוס ונמנתה עם המדינות הערביות הסרבניות, שהתנגדו ליצירת קשרים עם ישראל כל עוד המשיכה ישראל לשלוט ברמת הגולן, בגדה המערבית ובעזה. בעת שמרוקו ותוניסיה פתחו משרדי אינטרסים בתל אביב בעקבות הסכמי אוסלו, סירבה אלג'יריה ללכת בעקבותיהן. אולם דווקא בתקופה זו החלו מגעים חשאיים שכללו העברת תרופות וציוד רפואי ישראלי לאלג'יריה. מאמרו של יהל שרעבי, "חלקה של אלג'יריה בסכסוך הערבי-ישראלי בשנות השישים", מתעד

את המדיניות האלג'יראית הרדיקלית בסכסוך הערבי-ישראלי. לעומת זאת, מאמרו של מיכאל מ' לסקר, "יחסי ישראל-תוניסיה בסבך הסכסוך הערבי-ישראלי והפוליטיקה הבין-ערבית", חושף את הפרגמטיזם התוניסאי במתינותו הפוליטית כלפי ישראל ואת רצונו לגמד את מרכזיות הסכסוך. אחד היעדים המרכזיים באסטרטגיה זו יהיה החלשת מעמדה של מצרים בזירה הבין-ערבית. ממצאיו של מאיר נואמה במאמרו "תחת הפטרונות האמריקאית: יחסי ישראל-מצרים בעידן מובארק" נוגעים לקשרים המיוחדים בין ישראל למצרים מאז הסכם השלום בין שתי המדינות ב-1979, להבדלי הגישות בין סאדאת לבין חוסני מובארק ביחס לישראל, לארצות הברית ולעולם הערבי, ולהצלחתו של מובארק להחזיר למצרים את מעמדה בעולם הערבי – מעמד שאבד לה עם החתימה על הסכם השלום. כן חושף המאמר את התפקיד שמילאה מצרים עד לנפילת מובארק מהשלטון בפברואר 2011 במאמצי התיווך בין ישראל לעולם הערבי באמצעות ועידות בין-לאומיות, ואת ניסיונותיה למצוא פתרונות לסכסוך הישראלי-פלסטיני. ועדיין, לצדם של גורמים פלסטיניים אסלאמיסטיים והארגונים השיעיים בלבנון, נותרה סוריה נחושה לשמר את אופציית המלחמה, חרף המגעים שבין ירושלים לדמשק. ב"ישראל וסוריה בעקבות מלחמת לבנון השנייה (2006–2009): בין תופי המלחמה לפעמי השלום", במאמר החותם את הספר, חושף אייל זיסר את האינטרסים של שתי המדינות נוכח תוצאות מלחמת לבנון השנייה ומנמק את שיקוליו של הנשיא בשאר אל-אסד לשמר את האופציה הצבאית; כן הוא מסביר את הסיבות להיעדר התגובה של סוריה בעקבות התקפת צה"ל על המתקן הגרעיני בסוריה בספטמבר 2007 וחסול רב-המחבלים עימאד מורניה.

ברצונו להודות למכון לחקר המחותרות ע"ש מנחם בגין באוניברסיטת בר-אילן עבור התמיכה במימון הקובץ. כן אנו מודים להוצאת הספרים של אוניברסיטת בר-אילן: ליושב-ראש הוועדה האקדמית לשעבר, פרופ' אפרים חזן, למנהלת ההוצאה, מרגלית אבישר, עבור המימון החלקי לפרסום הספר ועריכתו, לענת גל על הבאת הספר לדפוס ולעורך הלשון הלל אשכולי. תודה מיוחדת לקוראים שקראו את החומרים והעירו את הערותיהם: פרופ' אפרים קארש, פרופ' יוסף נבו, פרופ' אליעזר טאובר, פרופ' מאיר ליטבק, ד"ר יוסי מן, ד"ר אלעד בן-דוד, פרופ' בת-ציון עראקי-קלורמן. לבסוף, אנו אסירי תודה לחוקרים אשר כתבו את המאמרים מפרי מחקריהם.

כדי להקל על הקורא העברי שאיננו בקי בשפה הערבית העדפנו לנהוג בכתיבת השמות והמושגים הערביים בדרך המקובלת בכתיבתם בעברית. על כן כתבנו מובארק ולא מבארכ, חאפז אל-אסד ולא חאפט' אל-אסד וכדומה. כמו כן, לא הנהגנו מינוח אחיד לגבי מונחים/מושגים טעונים וכיבדנו את אלו שקבעו המחברים. לכן במאמרים שונים מופיעים מונחים שונים כמו "השטחים", "הגדה המערבית", "יהודה ושומרון", "מלחמת העצמאות", "מלחמת 1948" ועוד.

מיכאל מ' לסקר ורוגן יצחק